

Kanttelingen vanuit een semiotische benadering

Willem Frijhoff

Scheepsmodellen¹ zijn fascinerende objecten. Niet alleen omdat ze vaak van een grote schoonheid zijn, maar vooral omdat ze als verkleinde weergaven van de werkelijkheid de duidingsneus van de historicus prikkelen. Miniatuurmodellen dagen de verbeeldingskracht van de historicus uit omdat ze hem op het spoor van een betekenisverdieping, een verwijzing naar andere waarden, een symbolische zingeving zetten. De fascinatie komt feilloos naar voren in de woorden van de Amerikaan die er niet over uit kon dat juist het miniatuurland Nederland nog behoefte had aan een miniatuurweergave van dat miniatuurland in Madurodam. De maker van een miniatuurmodel (of het nu om tinnen soldaatjes gaat, om miniatuurtreinen, scheepsmodellen of delfts-blauwe grachtenhuizen) heeft aan het blote bestaan van de werkelijkheid kennelijk niet genoeg. Hij wil ermee kunnen spelen of haar kunnen voorstellen, 'representeren'.

In tegenstelling tot levensgrote objecten als een altaar, een biechtstoel, een orgel, een doopvont of een kansel, die met het oog op een bepaalde functie zijn vervaardigd en normalerwijs voor de vervulling van die functie adequaat zijn, dragen miniatuurmodellen in een kerkgebouw naar de aard der zaak een polysemisch karakter. De betekenis ervan is niet eenduidig vastgelegd. De kerkganger of bezoeker kan zin en functie van zulke objecten niet rechtstreeks uit de vorm of het uiterlijk voorkomen ervan aflezen, want ze kunnen verschillen naar gelang van de context waarin het object is geplaatst, en bovendien naar gelang van de herkenbaarheid van die context door de bezoeker.

De kerkganger is in dit geval zelf een actief subject van duiding. Een gelovig katholiek zal een in een erkend bedevaartsoord hangend scheepsmodel spontaan als een *ex-voto*, een votiefgave, duiden, omdat hij bedevaart met een rituele praktijk van afsmeiking van gunsten en dank voor verhoring associeert en bovendien weet dat de katholieke religie het symbolisch object daarbij niet schuwt. Het object komt voor in een rituele context en zal logischerwijs dan ook een rituele betekenis hebben. Daartegenover zal een ongelovig opgevoed onderzoeker zonder speciale voorkennis van religieus ritueel in zo'n model al even spontaan een voorbeeld van versiering of opsmuk zien. Al ziet hij ook hoe rijk aan tekens zo'n heiligdom is, de sleutel tot de duiding ervan heeft hij

niet in handen, zodat hij wel zijn toevlucht moet nemen tot de meest inzichtelijke waarde, die van het sieraad.

Die decoratieve functie vormt de meest neutrale, universeel herkenbare, maar ook meest oppervlakkige waarde van zo'n object. Het sieraad verwijst in eerste instantie immers slechts naar vormesthetica en laat de mogelijkheid tot eventueel verdere betekenisverdieping onverlet. In bovengenoemd voorbeeld kan ook de katholieke bedevaartganger het scheepsmodel heel goed als een sieraad voor het heiligdom zien. Maar daarmee is de betekenis voor hem niet uitgeput. Hij voegt daar nog een symbolische duiding in rituele context aan toe.

Object, context en zingever (schenker resp. aanschouwer van het object) vormen dus drie wisselende elementen die alleen gezamenlijk een zinvolle duiding kunnen bewerkstelligen. Elke verandering van context leidt tot betekenisverandering, net zoals het duidend subject tot een andere duiding komt als hij een ander tekensysteem hanteert. Met een definitieve verandering van context (zoals bijvoorbeeld in het geval van de overgang van de ooit katholieke kerken naar de reformatie, die voor de kerkruimte een ander duidingsraster aanlegt) gaat de oude betekenis van het object, die aan een nu verdwenen context gebonden was, voorgoed verloren. Elke reconstructie daarvan door de historicus blijft onzeker. Met de historische context zijn immers ook de mensen (de duidende subjecten) uit ons blikveld verdwenen. Het object, dat als enig element van heel het oude betekenisveld overblijft, heeft uit zichzelf niet voldoende aanknopingspunten te bieden om dat oude betekenisveld in zijn totaliteit te kunnen reconstrueren.

Dit duidingsprobleem, dat in de geschiedenis van cultuur en samenleving op zeer grote schaal en in relatie tot allerlei historische relikten voorkomt, kan uitmuntend worden geïllustreerd aan de hand van het geval van de scheepsmodellen die in Noordnederlandse kerken voorkomen. Wat het probleem hier nog extra ingewikkeld maakt, is dat de ons resterende scheepsmodellen op één na alle uit de tijd na de Reformatie stammen, en dus al in een gewijzigde context zijn geconstrueerd. Het unieke model uit de tijd daarvóór mag ons niet overhaast tot een identiteit van vorm van alle ooit bestaand hebbende modellen uit de tijd zowel vóór als ná de Reformatie doen besluiten. Niet alleen de context en het tekensysteem van de duider, maar ook het object zelf staat dus nog ter discussie. Is het de historicus wel mogelijk om zinvolle uitspraken te doen over zo'n vergelijking met drie onbekenden?

Wie het over duiding en betekenis heeft, kan thans niet meer om de semiotiek heen. Nu is het met de semiotiek als met alle wetenschap: zij kent scholen die elkaar hard en fel bevechten en alle denken dat zij alleen de wijsheid in pacht hebben. Wie het ongeluk begaat enigerlei vorm van interdisciplinariteit te willen beoefenen, dreigt met open ogen in de valstrikken van die richtingenstrijd te lopen en ongewild juist die richting te kiezen waar hij het minst mee

kan aanvangen. Moeten we voor Peirce kiezen of voor Greimas², kiezen we voor Peirce, wel beseffend dat in beide gevallen de vorming en werking van tekens in cultuur, en de omvorming van die cultuur door zulke tekens, het eigen object van de semiotiek is³.

De Peirceaanse semiotiek onderscheidt drie soorten tekens, naar gelang van de aard van de relatie tussen teken en betekenis. 'Iconen' noemt zij die tekens waarvan de tekenwaarde berust op een overeenkomst. Het (kleine) scheepsmodel is een 'icoon' van een (groot) schip. Het stelt een schip voor, zoals in de tweedimensionale ruimte een foto of een realistisch schilderij dat doet. 'Indices' zijn vormen van verwijzing. Ook het scheepsmodel kan zo'n indexicaal teken zijn, doordat het bijvoorbeeld – onafhankelijk van de plek waar zo'n model staat of hangt – naar een lokale relatie met scheepvaart verwijst, ofwel – in een religieuze context – naar een wonder waarbij een schip of een schepeling is gered. Het is duidelijk dat zo'n verwijzing slechts mogelijk is als er ook een zekere overeenkomst tussen het teken en het betekende bestaat, in dit geval de afbeelding ('icoon') van schip of eventueel schepeling.

'Symbolen' tenslotte zijn afspraken over tekenwaarde die bij conventie aan objecten of handelingen worden gehecht. In veranderende situaties kunnen identieke voorwerpen zo worden herkend als semantisch identieke tekens. Die tekenwaarde hoeft niet op een of andere vorm van objectieve overeenkomst te berusten, maar spruit voort uit een conventie. Zo'n conventie kan zijn dat een scheepsmodel in een kerk als een decoratief object moet worden gezien, niet omdat het een scheepsmodel is, maar omdat zo'n conventie al dan niet uitdrukkelijk is aangegaan tussen de beheerders en de bezoekers van de kerk ten aanzien van al die voorwerpen die niet expliciet (als een 'icoon' of een 'index') naar een of andere religieuze waarde verwijzen. Maar er kan evengoed een al dan niet uitdrukkelijke conventie bestaan dat het ophangen van een scheepsmodel een symbolische waarde heeft ten aanzien van de relatie tussen de kerkgemeenschap en de wereld van de (zee)vaart.

Hangt dat schip eenmaal in de kerk, dan kan het aanleiding geven tot een uiteenlopend aantal tekenwaarden. De leden van de kerkgemeenschap die in de conventie delen, kunnen er een symbolische betekenis, verband houdend met hun leefwereld, die van de zeevaart, aan blijven hechten. Maar als die wereld verandert, doordat bijvoorbeeld de zeevaart uit het dorp verdwijnt, kan er een nieuwe conventie insluipen. Een voorwerp blijft immers nooit lang onverklaard aanwezig. Als de oorspronkelijke bestaansreden uit het oog verloren is, wordt een nieuwe, hetzij van actuele waarde, hetzij van historiserende aard (maar ook daar speelt een actualiteitscriterium mee), aan het voorwerp gehecht. De rite trekt de mythe aan, zouden we kunnen zeggen. Als er een voorwerp hangt, heeft men er een kennelijk onweerstaanbare behoefte aan te

kunnen verklaren waarom het daar is opgehangen. De mens kan niet goed leven met semantische leegte.

Niet voor iedereen kan zo'n hangend schip dezelfde symboolwaarde bezitten. Niet elke bezoeker van de kerk deelt immers in het conventiesysteem van de lokale kerkgemeenschap. Sommigen zullen niet verder kijken dan de iconische waarde van het object: het is een geslaagde (mislukte, fraaie, levensechte – vul maar in) miniatuur van een echt schip. Net echt, maar dan in het klein. Die iconische waarde geeft de voldoening van de herkenning, en de emoties die door de beeldende kracht van zo'n teken kunnen worden opgeroepen, moeten we niet onderschatten. Anderen, zeker zij die vertrouwder zijn met de wereld van de zee, zullen het scheepsmodel opvatten als een verwijzing naar aspecten van die wereld: een oorlogsschip in miniatuur verwijst naar een zeeslag of naar een beroemd admiraal die erop gevaren zou kunnen hebben; een vissersboot verwijst naar een uitzonderlijke vangst, een schippersgilde of een scheepsramp; een koopvaardijchip verwijst naar de welvaart die de overzeese handel brengt of bracht, enzovoort. De indexicale tekens veronderstellen dus vertrouwdheid met de wereld van de zeevaart en, wat betreft de betekenis waarnaar ze feitelijk verwijzen, een concrete context waarin de toeschouwers delen.

Zo'n concrete context (de herinnering aan een vangst, een zeeslag, een ramp, aan welvaart) heeft de eigenschap in de loop der jaren te vervagen. Daarom kan men de behoefte gevoelen de herinnering te vereeuwigen. De veelduidigheid die inherent is aan het indexicale teken wordt dan ingeperkt door er een zekere mate van iconiciteit aan toe te voegen: de plastische afbeelding van de torens van Damiate, met de ketting ertussen, en van de zaag aan de scheepsmodellen in de Haarlemse Sint-Bavo laat geen ruimte meer voor andere indexicale interpretaties dan dat het hier om herinneringsscheepjes aan de slag bij Damiate zou gaan. Die inperking van de indexicale waarde door hypertrofiëring van het iconisch element laat echter onverlet dat zulke scheepsmodellen daarbovenop nog een symbolische tekenwaarde kunnen krijgen doordat, bijvoorbeeld, Damiate het symbool is van Haarlems oudste glorie, die van een kruisvarende stad (de stad, niet de zeevaart staat hier centraal) of, in een heel ander register, omdat de afbeelding van zo'n wapenfeit in een kerkgebouw bij conventie de innige band tussen de burgerlijke gemeenschap en de waarden van het kerkelijke of religieuze leven symboliseert.

Het zou mogelijk zijn deze semiotische duidingsoefening verder uit te werken en met name uitvoeriger in te gaan op de semiotische pragmatiek, die vragen stelt naar bijvoorbeeld de relatie tussen teken en tekengebruiker of naar de veronderstellingen waar zowel afzender als ontvanger bij hun tekengebruik van uitgaan. De vragen vallen gemakkelijk te stellen. Hierboven zijn er al enkele aangeduid. Maar kunnen we er voor een ver verleden ook steeds antwoorden op verwachten of althans op de een of andere wijze verifieerbare hypothe-

sen over opstellen? De bedoeling van mijn verwijzing naar de semiotiek lag vooral in het heuristische vlak. Zo'n methodische benadering maakt het de volkskundige of de historicus gemakkelijker gecompliceerde betekeniscomplexen te ontrafelen, verschuivingen te interpreteren, lacunes in het analyse-schema te ontdekken.

In het bovenstaande zal de lezer een en ander hebben herkend van de interpretatie die Van der Poel in zijn bijdrage over de scheepsmodellen in Nederlandse kerken voorstaat. Terecht verzet Van der Poel zich tegen de overtrokken 'indexicale' duiding van elk scheepsmodel als wijgeschenk, bij volkskundigen uit de zuidelijke en katholieke traditie gangbaar. Zij duiden het scheepsmodel schier automatisch in een voorafgegeven richting, zonder oog te hebben voor veranderingen in functie of betekenis ten gevolge van een verander(en)de context, en wel in dit concrete, Nederlandse geval de calvinistische Reformatie die het wijgeschenk expliciet uit haar arsenaal van geoorloofde ritens heeft gebannen en de geschonken objecten dus ook niet meer als zodanig in het kerkgebouw toelaat. Ze volgen dus een vooropgezet schema en 'herkennen' het scheepsmodel in zekere zin als een 'icoon' van het hun vertrouwde maritieme *ex-voto*.

Die 'herkenning' laat zien hoe cultuurgebonden interpretaties kunnen zijn en hoe hardnekkig ze kunnen blijven voortleven. Tijdens het in september 1987 te Parijs gehouden symposium over de religie en de zee, waar ik mijn interpretatie van de scheepsmodellen in Noordnederlandse kerken presenteerde, werd door de aanwezigen tijdens de discussie onveranderlijk van 'ex-voto maritimes' (met de zee verbonden wijgeschenken) gesproken, niet van 'maquettes de navires' (scheepsmodellen) zoals ikzelf deed. Het bleek voor de deelnemers dan ook uitermate moeilijk zich een ander type relatie tussen het kerkgebouw en de daarin aanwezige objecten voor te stellen dan een die door een liturgisch of paraliturgisch ritueel gewettigd werd. Een wetenschap als de semiotiek – maar dat geldt evengoed voor andere typen van wetenschappelijke benadering – kan ons helpen om de ongemerkte inbreng van onze eigen, collectieve en tegelijk persoonlijk gekleurde cultuur terug te dringen, door een zo groot mogelijke afstand tussen de onderzoeker en de analyse van zijn onderzoeksobject te brengen.

Tegelijk zal de lezer nu begrijpen waarom Van der Poels interpretatie mij al evenmin bevredigt. Wellicht uit reactie, maar mogelijk ook uit schroom om de kerkelijke ruimte en de objecten die daarin voorkomen anders te duiden dan de kerk zelf toelaat, neigt hij naar het andere uiterste, en wel die van een zo gering mogelijke religieuze tekenwaarde. Na de Reformatie kan het scheepsmodel in Noordnederlandse protestantse kerken volgens hem geen religieuze betekenis meer hebben omdat de kerkelijke overheid zulks dan niet meer gedooft. Ja, reeds vóór de Reformatie was die religieuze tekenwaarde afwezig. Toen al ging het uitsluitend om 'siermodellen' ten behoeve van gilden.

In semiotische termen vertaald luidt de kern van Van der Poels betoeg als volgt. De Nederlandse scheepsmodellen in kerken, voorzover van hout vervaardigd, hadden een hoge 'iconische' tekenwaarde: ze waren aanzienlijk natuurgetrouwer dan het gemiddelde ex-voto. Reeds daardoor werd de duiding wellicht in bepaalde banen geleid. Hun 'indexicale' reikwijdte werd daardoor beperkt: ze verwezen uitsluitend naar gilden van schippers of zeelieden en, ná de Reformatie, ook naar concrete historische gebeurtenissen waarbij schepen betrokken waren of, in een nog later stadium, naar economische activiteiten als koopvaardij dan wel walvisvaart. De 'symbolische' tekenwaarde van die modellen beperkte zich tot een sierfunctie binnen het kerkgebouw. De symboolwaarde werd geheel bepaald door de (wisselende) conventies over de inrichtingsnormen van een kerkgebouw van calvinistische signatuur.

Dit alles is ongetwijfeld niet onjuist. Maar is het ook genoeg? Zetten we daartoe de uitgangspunten van deze argumentatie nog eens op een rijtje:

1. houten votiefschepen waren vóór de Reformatie in ons land niet bekend⁴;
2. het houten scheepsmodel van ná de Reformatie kan geen votiefschip zijn, want dan zou het niet in de kerkgebouwen zijn toegelaten;
3. wel toegelaten werden modellen die aan verifieerbare concreta refereerden, zoals aan gilden, zeeslagen, de visserij;
4. als enige argument voor zo'n toelating vinden we de sierfunctie genoemd.

In hoeverre is deze argumentatie voor een semiotische benadering nu onbevredigend? Om twee redenen. Op de eerste plaats omdat het 'indexicaal' karakter van de kerkscheepjes wordt beperkt tot reeds in de 'iconische' waarde van de scheepsmodellen besloten liggende concreta (ze verwijzen naar gilden, zeeslagen, enz., omdat dit uitdrukkelijk blijkt uit de vormgeving, de identiteit van de schenkers, enz.), terwijl het juist aan een 'index' eigen is dat deze naar een veelheid van niet geëxpliciteerde dimensies of elementen kan verwijzen, die slechts in een verwijderd verband tot het object kunnen staan, mits er maar enige vorm van verband is. Van der Poel stelt met andere woorden te hoge eisen aan de identificatiemogelijkheden van zo'n 'index', aangezien hij die al bij voorbaat beperkt tot de uitdrukkelijk uitgesproken verwijswaarden. Maar die uitspraken zelf zijn aan een aantal vooraf gegeven beperkingen onderhevig: beperkingen van kerkelijke aard (zij mogen niet ingaan tegen de officiële leer van dat ogenblik), van politieke aard (de overheid gedooft niet dat propaganda gemaakt wordt voor de vijand of voor wie met hem heulen in binnen- of buitenland), van culturele aard (zij gaan niet in tegen de esthetische canon van het moment). Wat daarmee strijdt, wordt verzwegen – hetgeen nog niet zonder meer betekent dat het er ook niet is.

Dit te achterhalen vereist een omweg, een omtrekkende beweging in het onderzoek, een soort tweede-graads-verhoor van de bronnen, zoals een iconologische interpretatie, of een onderzoek naar de receptie van zulke objecten als scheepsmodellen in kerkruimten. Hoewel zo'n receptie-onderzoek niet veel

aanknopingspunten in het verleden vindt, zijn er toch minstens twee te noemen waarvoor hier en daar materiaal gevonden kan worden. Het eerste is de legendevorming over oorsprong of betekenis van de modellen. De Haarlemse Damiaatjes vormen hier het illustere, maar bepaald niet enige voorbeeld. Het tweede aanknopingspunt is de wijze waarop de scheepsmodellen, toen ze er eenmaal hingen, in later eeuwen zijn gerestaureerd of, liever gezegd, bijgewerkt. De huidige tendens om bij restauratie terug te keren tot de vermeende originele vorm, kleur en tuigage mag mooie restauratiemodellen opleveren, vanuit historisch oogpunt gaat het hier om een misvatting die ik ook uit de interpretatie van Van der Poel hoor spreken. Evenals veel restaurateurs gaat hij er in wezen van uit dat de bestaansreden van een scheepsmodel te vinden is in de oorsprong ervan. Wat er daarna mee gebeurd is, is historische ballast, misvorming, verduistering van de eigenlijke betekenis. Maar uit de herhaalde overschildering en actualisering van vorm en tuigage van een scheepsmodel blijkt, vanuit semiotisch oogpunt, juist een herhaalde bijstelling van het object, in een veranderende context en met kennelijke instemming van de lokale kerkgemeenschap, om het conform te houden aan een constante symboolfunctie. Die kan uiteraard van decoratief karakter zijn (het object wordt dan telkenmale aan een veranderende esthetische canon aangepast, of de 'iconische' herkenbaarheid ervan wordt verhoogd doordat het scheepsmodel meer in overeenstemming met de gangbare scheepstypen wordt gebracht), maar er kunnen ook andere, nader te expliciteren symboolwaarden in het spel zijn.

In Van der Poels argumentatie speelt zo'n meervoudige valorisatie van het object geen rol. Sterker, hier en daar wijst hij haar uitdrukkelijk af. Hij kan dan ook niet uit de voeten met traditiegevoel. Zelfs Witsens opmerking uit 1690 dat het ophangen van scheepjes in kerken "oulinx de wys" was, hetgeen een mooie aanwijzing voor de receptie van het gebruik is doch met Van der Poels interpretatie van een continuïteitsbreuk strijdt, pakt hij niet op. Al evenmin weet hij wat aan te vangen met legendevorming, met uiteenlopende symboolwaarden, en zelfs niet met schenkingsmotivaties die met de voorafgegeven these van de sierfunctie strijdig zijn. "In feite is thans het enige werkelijke motief voor de schenkingen dat men graag een scheepje in de kerk wil hebben omdat men het zo 'aardig' vindt", schrijft hij (201). Dit motief, een hedendaagse variant van de sierfunctie, kan inderdaad worden beschouwd als het kleinste gemene veelvoud van de uiteenlopende motiveringen voor het ophangen van zulke scheepjes. Die minimalisering van het motief heeft uiteraard alles te maken met de sluisfunctie van de kerkvoogden, die bepalen of de schenking al dan niet wordt aanvaard en het schip inderdaad geplaatst of opgehangen; verzet van die zijde om leerstellige, kerkordelijke of esthetische redenen is daar al in verdisconteerd. Het uitgesproken motief is dus op zijn haalbaarheid getest, en wordt dan ook uitentreure herhaald.

Dat er echter meer aan de hand is, is ook Van der Poel niet ontgaan, al weet hij niet goed wat ermee aan te vangen. Hij vervolgt zijn conclusie immers aldus: “Men heeft echter kennelijk de behoefte om meer inhoud aan de schenking te geven en draagt dan verklaringen aan als dat de bevolking ter plaatse vroeger van de scheepvaart of visserij leefde, maar het doorslaggevend argument is steeds dat het een oude gewoonte is in kustplaatsen” (201). De schenking wordt met andere woorden tegenover derden, en wel speciaal de lokale gemeenschap, gelegitimeerd met een beroep op de identiteit van het leefmilieu of op de geschiedenis. Van der Poel neemt dit niet erg serieus. “Veel modellen in vissersplaatsen heten gegeven te zijn ter herinnering aan de voormalige visserij, maar deze betekenis is wel zó vaag”, zegt hij elders, “dat zij nauwelijks serieus genomen kan worden. In de meeste gevallen probeert men eerst een model te verwerven en geeft er dan eventueel in tweede instantie, bij gebrek aan beter, een dergelijke betekenis aan” (199). De ‘invention of tradition’, om met een intussen gevleugelde boektitel te spreken? Zo simpel kan het er alleen uitzien als men alles op één kaart zet, die van de decoratie.

De werkelijkheid is vermoedelijk toch wat minder rechtlijnig en ook wat complexer. Daarvoor moeten we weer even terug naar ons semiotisch vertrekpunt. Er is namelijk nog een tweede reden waarom Van der Poels interpretatie onbevredigend is. Niet alleen de (‘indexicale’) verwijfsfunctie van het kerkscheepje wordt door zijn uitleg ingeperkt, datzelfde geldt ook voor de symboolfunctie. Ook hier weer wenst hij uitsluitend conventies te aanvaarden die in de vorm van geboekstaafde afspraken zijn terug te vinden: de sierfunctie, door de gereformeerde kerk van ná de Reformatie uitdrukkelijk geoorloofd. Maar zoals één en dezelfde vlag zowel het symbool van een land, van een niet door alle inwoners gedeelde politieke overtuiging, van een historische traditie en, in bepaalde omstandigheden, van verzet kan zijn, zo kan ook het kerkscheepje tegelijkertijd een veelheid van symboolwaarden belichamen.

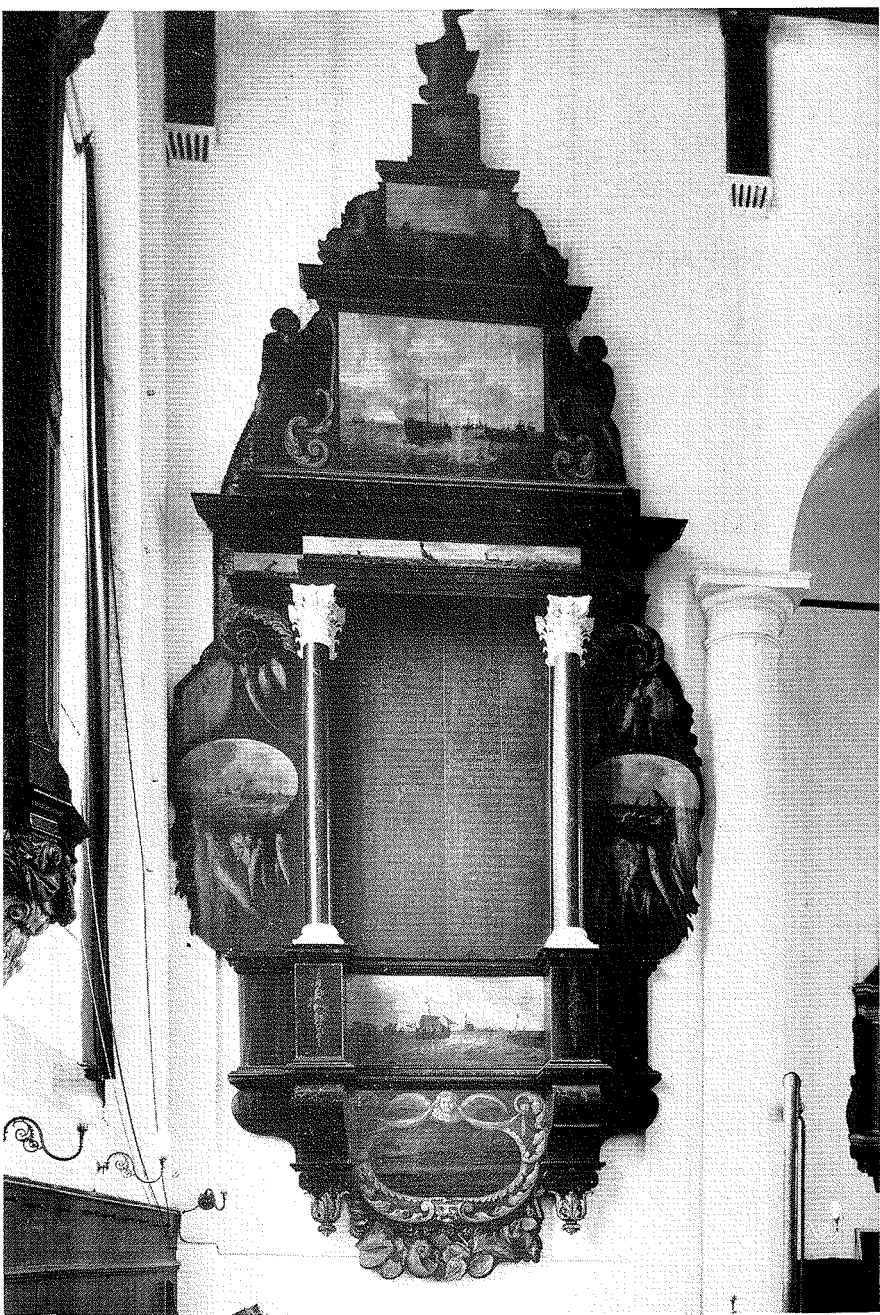
Van der Poel geeft trouwens zelf al een handreiking voor zo’n complexere interpretatie. Het schip, zo zegt hij, was voor de Noordhollandse samenleving van de zeventiende eeuw het statussymbool van de welvaart; de rijke ‘iconische’ traditie van miniatuurscheepjes in burgerhuizen, raadhuisen e.d. mag als bewijs daarvan gelden. Waarom dan juist het schip? En waarom wordt juist dit in de kerk centraal gesteld? Andere, even plastische ‘welvaartsiconen’ waren denkbaar geweest: de koopman, de molen, de koe, de munt, het telraam, of zelfs de kruidnagel. Deze niet helemaal retorische vraag maakt al duidelijk dat het schip als symbool een aantal positieve connotaties of gewoon enkele pluspunten bezit die andere symbolen niet of minder aankleven. Zo vormt het geen afbeelding van een levend wezen (een hachelijk punt voor sommige orthodoxe calvinisten, gezien het oudtestamentisch verbod daarop); het heeft in alle gevallen een duidelijk silhouet dat, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de molen, geen wezenlijke typologische verschillen kent; het heeft sinds

mensenheugenis bestaan, ook vóór de Reformatie; het kan moeiteloos verwijzen naar een aantal sprekende en overbekende bijbelpassages: de ark van Noach, de geschiedenis van Jonas, Paulus' schipbreuk, Jezus' bezwering van de storm op het meer (zoals men die dan ook op het Alkmaarse schippersgildebord uit 1581 vindt genoemd)⁵, en vormt bovendien een aloude allegorie van de strijdende kerk; het is ook en vooral een object dat niet alleen alle sociale lagen van een lokale gemeenschap in één gemeenschappelijk belang (visserij, koopvaardij of oorlogsvloot, en zelfs de kaapvaart) kan samenbinden, maar tevens symbool kan zijn voor een veelheid van beroepen, van de scheepsbouw tot de traankokerij, van de visserij tot de zeemacht, van de scheepschirurgijn tot de stuurman, van de koopman tot de koloniale ambtenaar, en dat tenslotte de band kan verbeelden tussen de lokale gemeenschap en de tijdelijk of definitief uitgezворvenen.

Het lijkt mij dan ook juister te stellen dat het schip niet alleen een statussymbool van de welvaart, maar een veelduidig symbool van heel het leefmilieu heeft kunnen zijn in die regio waar de gewoonte van de schenking van kerkscheepjes lijkt te zijn ontstaan, namelijk Hollands Noorderkwartier. Het spreekt wel vanzelf dat niet heel die scheepssymboliek door schenkers of begiftigden steeds uitdrukkelijk verwoord is. Niet alleen verzetten de beperkende conventies van wat men al dan niet het opschrijven waard achtte, zich daartegen. Ook en vooral is het juist eigen aan symbolen om hun eigen taal te spreken, maar dan een niet-verbale taal. Anders gezegd, in een gegeven context spreken ze voor zichzelf, bij onuitgesproken conventie tussen een groep participanten in eenzelfde leefmilieu. Een gebaar als de gebalde vuist, het uithangen van de schooltas na een examen, het gebruik van bepaalde genotmiddelen in welomschreven milieus of situaties: dat zijn allemaal symboolwaarden die, zolang de pers of de wetenschap er zich nog niet van hebben meester gemaakt, op niet-verbale conventies berusten en binnen de kring van ingewijden moeiteloos herkenbaar zijn.

Als de context verandert – bijvoorbeeld doordat de kring uiteenvalt, de standaardkennis (de 'common knowledge') van de groep verandert, of de activiteiten een andere richting nemen –, kan op de lange duur de oorspronkelijke inzichtelijkheid van zo'n symbool verloren gaan. Het kan dan met een andere specifieke symboolwaarde worden geladen: zo kan eenzelfde scheepsmodel in een kerk, theoretisch gesproken, achtereenvolgens dan wel min of meer gelijktijdig, als religieus symbool – het schip der kerk –, als symbool van de zeevaart – bijvoorbeeld in gildeverband – en als sierobject dienen. Of, als de nieuwe context zich daar niet meer voor leent, kan het model een symbool worden voor een traditie: het historische argument van de vroegere scheepvaartactiviteit, trotse verwijzing naar al dan niet reële oude welvaart. Dat is wellicht wat sommige van onze tijdgenoten die graag scheepsmodellen in kerken willen ophangen, bezielt.

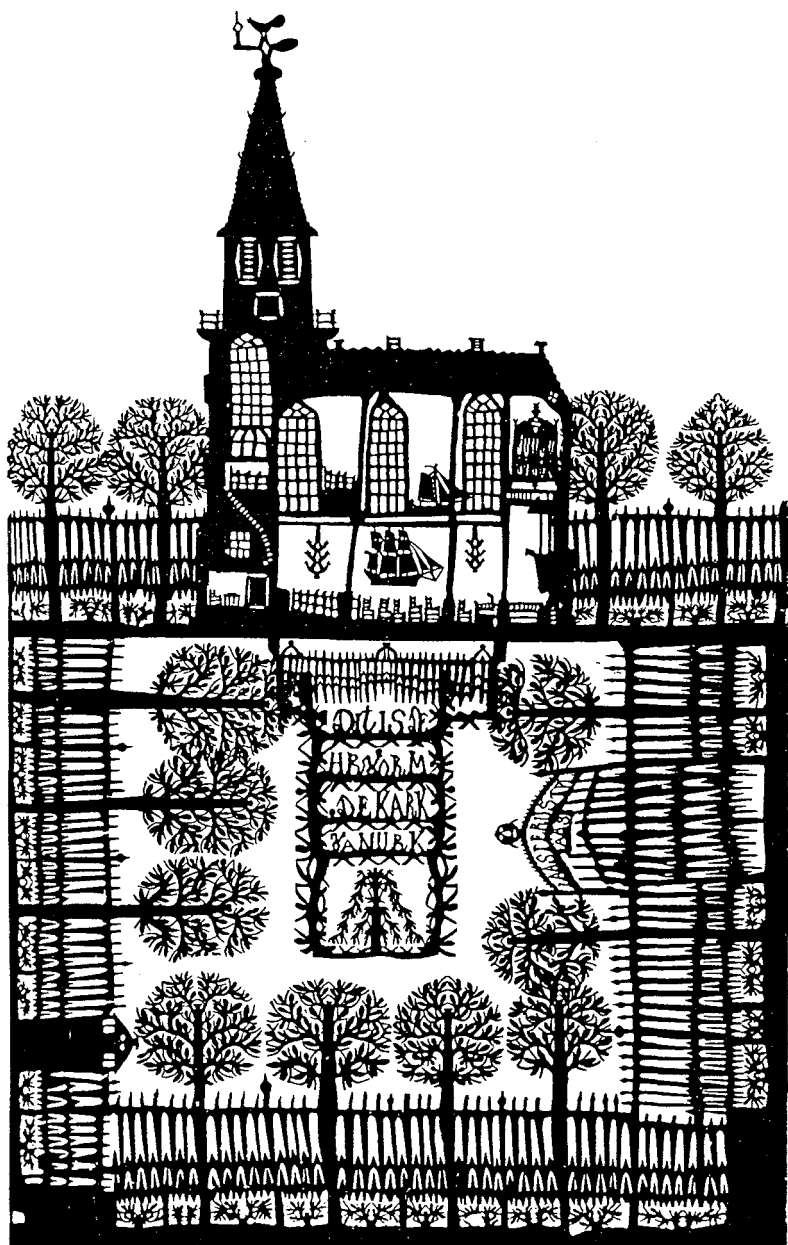

Het visserijbord in de Grote kerk te Maassluis (1649). Foto uit 1927. © Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Voor een goed begrip dienen hier nog twee elementen van het dossier aan te worden toegevoegd. Op de eerste plaats is het niet onverschillig dat bijna alle bekende scheepsmodellen, in elk geval die van vóór de gelijkstelling van de kerken in 1796, in de publieke, calvinistische kerken waren opgehangen of geplaatst. Net zo goed als men hier een relatie tussen calvinistische kerkinrichting en scheepsmodel uit kan afleiden, is een andere suggestie mogelijk. Het scheepsmodel heeft dan niet zozeer te maken met de *confessionele* kleur van de kerk (waarop Van der Poel zijn hypothese van de sierfunctie steunt), als wel met het *publieke* karakter van het kerkgebouw, dat niet alleen een liturgische functie had. De kerk mag, zeker in de zeventiende eeuw, nog steeds veel meer als een polyfunctioneel gemeenschapshuis worden beschouwd dan als een strikt 'sacrale' geloofsruimte waaruit al het wereldlijke is gebannen.

Dat betekent ook dat een mogelijke religieuze symboolwaarde van het scheepsmodel niet per se door de kerk als instelling hoeft te worden overgedragen, ook al hangt het scheepsmodel in het kerkgebouw. Het leefmilieu dat het kerkgebouw gebruikt kan zijn religieuze waarden en symbolen betrekkelijk autonoom in het gebouw en zijn objecten investeren, zonder dat de kerk als instelling dat investeringsproces geheel kan beheersen. Het uitzuiveringsproces van de kerkgebouwen dat de kerkvoogdijen in de achttiende en negentiende eeuw ondernemen, wijst er trouwens op dat die autonome investering van waarden en symbolen, buiten de kerkelijke normen om, wel degelijk plaats had gevonden doch door de kerkelijke overheid niet meer werd aanvaard. Het gaat in elk geval niet aan, die kerkelijke overheid het monopolie van religieuze motieven toe te kennen. Een schenking uit status-overwegingen, door een burger, hoeft religieuze bewogenheid toch allerminst uit te sluiten.

Een tweede element van het dossier heeft te maken met de identiteit van de schenkers. Reeds in de middeleeuwse mirakelboeken blijken scheepsmodellen in was of zilver onveranderlijk door schippers of kapiteins, d.w.z. door eigenaars of bevelvoerenden, te worden geschonken. Andere modellen werden door officiële ambtsdragers (vorsten) of instanties (gilden) bekostigd. Na de Reformatie verandert dat patroon in wezen niet, zij het dat vanaf de achttiende eeuw ook andere welvarende burgers uit de bezittende klasse op de voorgrond gaan treden. In geen geval gaat het tot dan toe om een simpele matroos. Dit zou erop kunnen wijzen dat de geschonken voorstelling evengoed het bezit van of het beheer over het schip, dus eigendom, kan symboliseren als de concrete zeevaart zelf. De schenker treedt dan veeleer als bezitter/beheerder dan als zeeman op. En het model verwijst dan veeleer naar het micro-universum van het schip, symbool van het leefmilieu van de schenker en zijn ondergeschikten, dan naar het macro-universum van de dreigende zee.

De Hervormde kerk van Urk. Knipprent door Jan Visscher (1855-1938). Collectie Zuiderzeemuseum.

Voorbeeld van de receptie van een kerkscheepje: het centraal opgehangen schip domineert de kerkruiimte en vormt een welsprekend symbool van het arbeidsmilieu.

We proeven dat bij de stichting van het visserijbord van Maassluis waarop de twee oudste scheepsmodellen van het toenmalige vissersdorp waren geplaatst (1649). Het initiatief gaat hier uit van vier stuurlieden die op de een of andere, thans onduidelijk geworden wijze namens het Visserijcollege van Maassluis handelden. Wanneer zij in 1653, gesteund door 45 andere stuurlieden, de rekening van het bord en de modellen presenteren, weigert het college te betalen. Pas door de tussenkomst van de vrouwen en weduwen van de schippers laat het zich dwingen. Hier treedt uitdrukkelijk heel het milieu dat van de visserij leeft bij de schenking op. Wanneer dat milieu zich in zijn totaliteit heeft gemanifesteerd, legitimeert het Visserijcollege, rechtens de officiële vertegenwoordiger, deze schenking door de betaling over te nemen. Daarmee incorporeert het op symbolische wijze het arbeidsmilieu in het kerkgebouw, als één van de tekens uit het tekensysteem dat zo'n gebouw vormt.

De opdracht op het bord geeft aan hoe de schenking te verstaan is:

D' Visscherij van Maassluys
Hier dees' vereeringh geeft
Ter Eeren van Gods huys
Die 't all gegeven heeft.

Wie, zoals Van der Poel, hieruit afleidt dat het slechts om een kerksieraad gaat, heeft slechts de halve tekst gelezen. De uitdrukkelijke religieuze verwijzing in de laatste twee regels wordt versterkt door de hoofdttekst van het bord: in 36 versregels wordt daarin de lof bezongen van de visserij maar wordt tevens God gesmeekt om de gevaren van de zee af te wenden; een stichtelijke vermaning besluit de tekst⁶. De scheepsmodellen die bovenop dit bord waren geplaatst, verfraaiden ongetwijfeld het geheel, maar mogen toch niet als afzonderlijke sierobjecten worden beschouwd. Ze vormen integendeel elementen van een schenking die niet alleen de zeevaart symboliseert, maar ook naar godsvertrouwen verwijst. Net als het visserijbord van Alkmaar, dat in 1581 de plaats van het vroegere gilde-altaar innam en daardoor wel heel duidelijk de overdracht van de symboolwaarde laat zien, symboliseert ook dat van Maassluis, in een pas gebouwde kerk gesticht, een zeevarend leefmilieu dat in het smeekgebed uitdrukking geeft aan de religieuze duiding van de arbeid. Het gewicht dat aan dat symbool wordt gehecht vinden we terug in de plaats die in de kerkrimte aan het scheepsmodel wordt gegeven en die in actieve zeevaartcentra centraal in het schip kan liggen (Brouwershaven, Urk). In Brouwershaven is het model tevens los boven de hoofden van de kerkgangers opgehangen, zodat het met de tocht die door de kerkrimte trekt meebeweegt en niet alleen plastisch, maar ook dynamisch van de verbondenheid met de zee kan spreken.

We mogen ons afvragen of de gretigheid waarmee de kerkelijke overheid van het ene dorp na het andere in Hollands Noorderkwartier tijdens de zeven-

tiende en achttiende eeuw kerkscheepjes in de kerkruimte toeliet, terwijl, op de onvermijdelijke grafmonumenten na, andere niet-liturgische driedimensionale objecten werden geweerd, er niet van getuigt dat de modellen, behalve een sierfunctie, ook nog een pastoraal doel konden dienen: ze zouden dan als het symbolisch pendant kunnen worden beschouwd van de verbale nadruk op de arbeidsethiek. De representatie van het arbeidsmilieu in de kerkruimte – en wel steeds op een zichtbare, niet zelden op een centrale plaats – ondersteunt dan op een doelmatige wijze de opvoeding van het kerkvolk vanaf de kansel: zij symboliseert de kerstening van de arbeid die de prediking beoogt te bevorderen. Een dergelijke hypothese behoeft natuurlijk verificatie aan de hand van tekstmateriaal. Maar een semantische analyse van het tekensysteem dat elke kerkruimte is, maakt het mogelijk haar te formuleren.

De voorgaande poging tot een eerste, uiteraard voorlopige toetsing van ons onderzoeksobject aan wat de semiotiek – een bepaalde richting in de semiotiek – ons kan bieden, heeft ons, samenvattend, tot een tweevoudige verfijning gebracht. Op de eerste plaats heeft het onderscheid van tekens in ‘iconen’, ‘indices’ en ‘symbolen’, alsmede de aandacht voor de betrekkingen daartussen, ons meer inzicht gegeven in het polysemisch karakter van een object als het scheepsmodel. Dank zij die analyse hebben we vervolgens ontdekt dat het niet goed mogelijk is scheepsmodellen in kerken op zichzelf te interpreteren, maar dat we daarvoor een beroep moeten doen op de verhouding van het object tot een aantal andere coördinaten van het tijdruimtelijk tekensysteem dat het kerkgebouw in de geschiedenis vormt: het gebruik (de rite) van de schenking, de plaats van het object in de ruimte, zijn verhouding tot andere objecten, de levensgang ervan, de mythe die rond zijn betekenis wordt gegeven, enz. Kortom, niet alleen aan schenker en object, maar ook aan de receptie daarvan door de lokale gemeenschap moet aandacht worden besteed.

Deze dubbele conclusie loopt uit op een laatste gevolgtrekking, van meer algemeen karakter. Het is bij de duiding van historische objecten van belang duidelijk onderscheid te maken tussen twee, schier aan elkaar tegengestelde ontwikkelingen in tekenwaarde. Bij het *ex-voto* is de tekenwaarde vóóraf gegeven, en wel bij het allereerste begin van de levensgang van het object: mits in de oorspronkelijke context, het heiligdom, bewaard, zal het steeds weer opnieuw als een votiegave kunnen worden herkend. Het kerkscheepje daarentegen bezit niet zo’n vooraf vastgelegde of eens voor al vast te stellen betekenis. Deze hangt af van de levensgang ervan en van de veranderingen in de tekensystemen waar het een plaats in vindt. Pas aan het eind van die levensgang kunnen we het geheel overzien en vaststellen of en in hoeverre de tekenwaarde van het object gelijk is gebleven en zo niet, welke betekeniscomplexen het object mee heeft helpen vormen. Voor cultuurhistorisch en volkskundig onderzoek is het onderscheid tussen deze twee typen ontwik-

keling van tekenwaarden van wezenlijk belang, willen we geen constanten postuleren waar verandering inherent is aan de tekenwaarde(n) van het object, en omgekeerd.

Erasmus Universiteit Rotterdam, juli 1988.

Summary

Ship models in churches. Remarks from a semiotic point of view

Reacting upon Van der Poel's article, this contribution tries to follow up his argument with the help of a semiotical approach.

It is certainly true that ship models in Dutch churches cannot be interpreted as ex-votos. But one may go beyond the mere aesthetical interpretation fostered by Van der Poel, i. e. the ship model as a pure church ornament. Semiotics can learn us that ship models may stand for 'indexical' values which are not a simple reflection of their 'iconical' value. They refer not only to ships, fishermen's guilds or sea-battles, but also to realities with a more remote relation to the 'icon' of a ship. A closer look to the reception of such ship models by the local community leads to the discovery of a much broader and richer pattern of references and symbols. In fact, the ship models might be considered as non-verbal symbols of the whole community living from the sea and its products. Their presence in protestant churches is basically a consequence of one of the major functions of those churches: they were a privileged public place for the whole local community, including the catholics, at least before the Revolution. But the church was also a religious place: protestant authorities could therefore attach an ethical or aesthetical valorisation to the ship models. In any case, it is important to realize that, unlike the ex-votos, the 'indexical' or 'symbolical' value of the ship models is not given once for all with their placing in a church: it follows the pattern of meanings invested into it by the local community during its historical existence.

1. Deze bijdrage vormt een reactie op het artikel van J.M.G. van der Poel, 'Scheepsmodellen in Nederlandse kerken', elders in dit nummer. Diens gelijknamige werk (Den Haag 1987) verscheen een week nadat ik in Parijs een voordracht had gehouden waarin ik, uiteraard steunend op de eerder door dezelfde schrijver gepubliceerde inventaris van kerkscheepjes, maar tevens vanuit eigen onderzoek, onafhankelijk dezelfde materie had behandeld. Mijn onderhavige bijdrage vormt *niet* een gecondenseerde versie van die voordracht, die binnenkort zal worden gepubliceerd onder de titel 'Barquettes votives ou maquettes profanes? Éléments pour une solution du problème des navires figurés dans les églises protestantes des Pays-Bas' in: *Actes du Colloque 'Foi chrétienne et milieux maritimes (XVe-XXe siècle)'*, Paris, Collège de France, septembre 1987 (Paris, Éd. Publisud, 1988). In de noten bij die publikatie vindt de belangstellende lezer een aantal bewijspplaatsen voor wat in de onderhavige bijdrage naar voren wordt gebracht. Laatstgenoemde bijdrage bedoelt vooral het methodologisch probleem dat de interpretatie van cultuurobjecten als kerkscheepjes stelt, naar voren te brengen en naar een mogelijke interpretatielijn te zoeken die aan de complexiteit van het verschijnsel ten volle recht doet.
2. Een zeldzaam voorbeeld van een systematische confrontatie van de semiotiek van Greimas met een historisch thema vindt men in de recente dissertatie (RUU) van M.-C. Kok-Escalle, *Instaurer une culture par l'enseignement de l'histoire, France 1876-1912: contribution à une sémiotique de la culture* (Bern enz., P. Lang, 1988).
3. Het spreekt intussen vanzelf dat deze bijdrage geen uitputtende demonstratie zal zijn van de meest recente ontwikkelingen en inzichten binnen de semiotiek, zelfs niet van die binnen één der richtingen. Ik baseer mij dan ook voornamelijk op A. van Zoest, *Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen* (Baarn, Ambo, 1978), die op zijn beurt in hoofdzaak op Peirce steunt.
4. Ik vermoed overigens dat het aan Van der Poel onbekend gebleven scheepsmodel dat bij O.L.V. van Vrouwenpolder (op Walcheren) hing, in elk geval driedimensionaal geweest is, en wellicht niet van zilver, aangezien dat anders ongetwijfeld vermeld was. Vgl. J. Reygersberch, *Dye Cronijcke van Zeelandt* (Antwerpen 1552), p. 307, op het jaar 1524: "aldaer si die figure van tship brochten, als men noch sien mach".
5. Zie C.W. Bruinvis, *De Alkmaarsche bedrijfs- en ambachtsgilden* (Alkmaar 1906), p. 24-25; afb. bij C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Den Haag, Staatsuitgeverij, 1984), p. 284-285.
6. Zie de volledige tekst bij T. Mastenbroek, *De Groote Kerk te Maassluis 1639-1939. Grepen uit hare historie* (Maassluis 1939), p. 117. Een volledige beschrijving van het bord (zonder de scheepsmodellen) geeft Scott A. Sullivan, 'Abraham van Beyeren's *Visserij-bord* in the Groote Kerk, Maassluis', *Oud-Holland*, 101 (1987) 115-125, geïll. (de tekst in de noten 5 en 6 op blz. 124).